

Яшин В.О.<https://orcid.org/0000-0002-9176-9207>

Криворізький державний педагогічний університет

МІЖ КОЛАБОРАЦІЄЮ ТА ВИЖИВАННЯМ У НЕСВОБОДІ: ШКОЛА ПРОПАГАНДИСТІВ ТАБОРУ ВУСТРАУ

Стаття присвячена дослідженню школи пропагандистів у таборі Вустрада, що функціонував у роки Другої світової війни як спеціальний навчальний центр для радянських військово-полонених та «східних працівників». Автор аналізує соціальний склад, біографічні характеристики та моделі поведінки учасників цього середовища, приділяючи особливу увагу вихідцям з України, зокрема з Криворіжжя та Дніпропетровщини. Використовуючи розсекречені документи НКВС, спогади та інші джерела, дослідження поєднує історико-біографічний підхід із елементами просопографічного аналізу, що дозволяє простежити як індивідуальні життєві траєкторії, так і типові соціальні характеристики слухачів та викладачів. Особливу увагу приділено співвідношенню між явищем колаборації та індивідуальними стратегіями виживання, які не завжди були зумовлені ідеологічною солідарністю з нацистським режимом, а часто виступали прагматичними формами адаптації до умов полону. Участь у навчальному процесі могла мати характер формальної лояльності, поєднаної з прагненням уникнути фізичного виснаження та покращити умови існування. Важливим аспектом є аналіз повоєнних життєвих траєкторій учасників школи, серед яких були як маловідомі особи, так і ті, хто став помітними діячами української політичної еміграції та культурного життя (Олекса Воропай, Яр Славутич, Володимир Жила). Вони демонструють різні моделі інтеграції у західний світ та збереження української ідентичності, що відображає ширший спектр досвіду українських військовополонених у ХХ столітті. Дослідження підкреслює, що феномен Вустрада є важливим прикладом функціонування інституцій нацистської системи пропаганди, а водночас – джерелом для розуміння механізмів виживання, адаптації та культурної самореалізації українців у глобальному контексті. Таким чином, стаття заповнює історіографічну прогалину, окреслюючи соціальний профіль та поведінкові моделі військовополонених у Вустрау й уточнюючи місце українського досвіду у всесвітній історії тоталітарних практик ХХ століття.

Ключові слова: приховані долі, Вустрада, військовополонені, пропаганда, несвобода, колаборація, стратегії виживання, Друга світова війна, всесвітня історія, Олекса Воропай, Яр Славутич, Володимир Жила, українська європейська еміграція.

Постановка проблеми. У сучасній історіографії Другої світової війни проблема колаборації традиційно привертає значну увагу дослідників, однак персональний склад інституцій, через які реалізовувалася політика окупаційних режимів, часто залишається недостатньо вивченим. Особливо це стосується середовищ, сформованих із військовополонених, де індивідуальні біографії, соціальне походження та життєві траєкторії учасників відігравали визначальну роль у формуванні моделей їхньої поведінки. У цьому контексті уявляється важливим дослідження школи пропагандистів у Вустрау, спеціального табору в Бранденбурзі, створеного 1942 р. для підготовки пропагандистських кадрів із числа військовополонених.

Передусім це стосується встановлення персоналії слухачів і викладачів, реконструкції їхніх біографій та аналізу їхнього соціального, культурного й професійного походження. Це відкриває можливість щодо осмислення поведінкових стратегій військовополонених, зокрема співвідношення між явищем колаборації та різними формами адаптації, що могли виступати як стратегії виживання в умовах несвободи та ідеологічного тиску. Таким чином, проблема колаборації може розглядатися як похідна від аналізу соціального складу та біографічних характеристик особового складу табору.

У дослідженнях історії військового полону дедалі частіше використовується поняття

«стратегії виживання», яке дозволяє відійти від спрощених морально-нормативних оцінок поведінки полонених. У цьому контексті дії людей у таборах доцільно розглядати як спектр адаптаційних практик, від пасивного пристосування і до активного використання доступних можливостей задля поліпшення власного становища. Такі стратегії могли включати участь у різних формах адміністративної чи господарської діяльності табору, співпрацю з адміністрацією або ж демонстративну лояльність до її вимог. При цьому подібна поведінка не завжди означала ідеологічну солідарність із режимом, а нерідко була зумовлена прагненням уникнути фізичного виснаження, покращити умови життя або зберегти шанс на подальше існування. Застосування цієї аналітичної оптики дозволяє розглядати середовище табору у Вустрау як соціальний простір, у межах якого учасники школи виробляли різні моделі поведінки в умовах обмеженого вибору.

Попри наявність досліджень історії табору Вустрау, важливий аналітичний потенціал яких використаний для реконструкції його організаційної структури, функцій та ролі в системі нацистської ідеологічної індоктринації, українська та зарубіжна історіографія залишаються обмеженими саме в біографічних, просопографічних та мікроісторичних аспектах. Можна сказати, що існує певна історіографічна прогалина, часткове заповнення якої розглядається однією із цілей цієї статті.¹ Попри все, звернімо увагу на класичні праці з історії нацистської пропаганди (див: Herf, 2006; Kallis, 2005), що допомагають розкрити ширший контекст функціонування подібних інституцій, а сучасні українські дослідники, зокрема А. Погорелов і С. Богунов та ін. поступово окреслюють персональні, соціальні та культурні виміри діяльності Вустрау [1; 5; 17; 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база дослідження включає, найперше, розсекречені документи НКВД², які містять інформацію про слухачів та викладачів школи та дозволяють частково реконструювати їхні біографії. Цей джерельний пласт виник у другій половині

¹ На жаль, більшість зарубіжних сучасних монографічних досліджень залишаються фізично недоступними українському дослідникові, якщо він не має грантів і не працює у закордонних бібліотеках і не порушує авторське право. Трохи краще ситуація із статтями: до частини з них, принаймні, є певний доступ.

² У давній дискусії щодо того, чи слід перекладати назви органів влади та репресивних органів часів совєтів, країн, автор дотримується позиції, що не слід. Це окупаційні органи, які сім десятиліть нищили українців, тому їхнім перекладенням назвам нема місця в українській мові, як нема місця українському варіанту «гестапо» або НСДАП.

1940-х років, коли обласні та міські відділи МГБ проводили оперативні та слідчі дії стосовно цієї категорії осіб. Використання матеріалів слідчих справ НКВС потребує джерелознавчої критики, зважаючи на специфічні умови їх створення та можливий вплив слідчого процесу на формування свідчень. У зв'язку з цим, відомості, що містяться у протоколах допитів, розглядалися з урахуванням їхнього контексту виникнення та, по можливості, перевірялися шляхом зіставлення з іншими джерелами. Важлива інформація міститься у збірнику документів (на жаль, російськомовному) «Структура и деятельность германской разведки (...)», що вийшов друком в українському довоєнному Сімферополі 2011 року [8]. Цікаві дані про персональний склад містяться у спогадах, зокрема, П. Кізко та ін [4] та ін.

Постановка завдання. Метою цієї статті є часткова реконструкція персонального складу школи пропагандистів у таборі Вустрау та аналіз соціального профілю її учасників на основі біографічної атрибуції слухачів і викладачів за матеріалами залученої групи джерел. Дослідження ґрунтується на мікроісторичних біографічних розвідках, які у поєднанні з елементами просопографічного аналізу дозволяють простежити повсякденні практики й моделі поведінки у середовищі несвободи.

Основними завданнями статті є: встановлення та ідентифікація осіб, залучених до діяльності школи пропагандистів у Вустрау, а також уточнення окремих фактів їхніх біографій, окреслення їхнього соціального профілю; аналіз моделей поведінки персоналу та слухачів школи Вустрау в умовах несвободи, зокрема, виявлення індивідуальних некримінальних стратегій виживання; виявлення та аналіз повоєнних життєвих траєкторій окремих учасників школи, що дозволяє зіставити досвід маловідомих осіб із біографіями тих, хто у повоєнний час став помітними діячами української політичної еміграції, культурного та інтелектуального життя.

Методологія дослідження поєднує історико-біографічний підхід із деякими елементами просопографічного аналізу, що дозволяє реконструювати індивідуальні траєкторії перебування військовополонених у таборі, окреслити типові моделі поведінки та взаємодії учасників таборового середовища. Історико-біографічний підхід забезпечує ідентифікацію окремих персоналій та відтворення їхніх життєвих шляхів на основі архівних матеріалів. Використання елементів просопографічного аналізу дає змогу виявити

спільні соціальні, культурні та професійні характеристики слухачів і викладачів школи пропагандистів. Чільна увага приділяється також проблемі історичної видимості індивідуальних доль учасників таборового середовища, значна частина яких у повоєнний час залишалася поза публічним простором, свідомо прихована або була представлена в ньому у спрощених чи фрагментарних інтерпретаціях.

Важливо зауважити, що реконструкція персонального складу має частковий характер і ґрунтується на тих персоналіях, які вдалося ідентифікувати, зокрема, за матеріалами документів НКВС та спогадів свідків. Також поняття колаборації використовується виключно в аналітичному (а не моральному) розумінні і застосовується для позначення форм співпраці із нацистськими інституціями, що могли виникати в умовах обмеженого вибору та поєднуватися з індивідуальними адаптаційними і виживальними стратегіями.

Стаття належить до проблематики всесвітньої історії, оскільки досліджує функціонування інституції нацистської системи військового полону та пропаганди в контексті подій Другої світової війни як глобального історичного процесу, що визначив політичні й соціальні події й трансформації ХХ ст.

Виклад основного тексту. Табір у Вустрау (Wustrau), розташований поблизу Берліна, у роки Другої світової війни функціонував як спеціальний центр для утримання та відбору військовополонених, так би мовити, «інтелектуальних» професій. До нього спрямовували осіб із вищою або середньою спеціальною освітою: викладачів, журналістів, інженерів, офіцерів, службовців. У таборі проводився відбір людей, придатних до використання в пропагандистській та адміністративній діяльності на «східних окупованих територіях», здійснювалася їхня ідеологічна та вузькопрофільна освітня підготовка.

Табір у Вустрау (Wustrau), розташований поблизу Берліна, у роки Другої світової війни функціонував як спеціальний центр відбору радянських військовополонених та «східних працівників» із середньою чи вищою освітою. Його метою була підготовка кадрів для антибільшовицької та пронимецької пропаганди. Спочатку табір перебував у віданні Міністерства народної освіти і пропаганди, а згодом був переданий Східному міністерству. За своєю інфраструктурою він нагадував невелике містечко з бараками, котельнею, пральнею та друкарнею [5, с. 40].

Організаційно контингент було згруповано за національним принципом: український,

білоруський, кавказький та російський блоки, кожен із кількома навчальними групами по 15–20 осіб. Така структура поєднувала адміністративний контроль з ідеологічним впливом і водночас створювала специфічне соціальне середовище, де формувалися механізми взаємної підтримки та адаптаційні практики полонених. Українців і вихідців з Кавказу утримували у Вустрау, тоді як білорусів і росіян розмістили в сусідньому Вутзец [5, с. 41].

Навчальна програма тривала 3–5 місяців і включала лекції з політичних тем, читання газет «Голос» та «Новое слово» [2, арк. 39], а також дискусії, що дозволяли виявляти нелояльних до режиму. Лекції мали актуальний пропагандистський характер і передбачали обговорення будь-яких політичних тем. Допускалися і заохочувалися також дискусії з будь-яких питань, що дозволяло виявити противників нацистського режиму, незгодних або невдоволених. У подальшому їх переводили до обслуги або взагалі вилучали із табору. Слухачі отримували методичні вказівки щодо організації агітаційно-пропагандистської роботи на «східних територіях». Водночас свідчення джерел не фіксують проведення формальних екзаменів або атестацій [2, арк. 39]. Можна сказати, що Вустрау був не лише інструментом ідеологічної індоктринації, але й соціальною мікросистемою військового полону, де поєднувалися зовнішній примус і прагматичні стратегії самозбереження. Саме ця подвійність, між пропагандистською функцією та внутрішнім життям полонених, визначає його історичну специфіку. Це дає підстави припускати, що участь у навчальному процесі для частини слухачів могла набувати характеру формальної лояльності, яка співіснувала з прагматичними стратегіями адаптації до умов полону.

Табір у Вустрау був організаційно поділений на дві частини. Спочатку слухачі перебували у частині із суворими умовами, але він нагадував, скоріше, військову частину, а не табір утримання полонених. Після 3 або 5 місяців навчання їх переводили до так званого «вільного табору Вустрау». Тут умови були іншими: дозволявся цивільний одяг, не було конвою чи суворої охорони, а життя нагадувало побут звичайних громадян. Для слухачів і викладачів організовувалися екскурсії до великих міст, щоб продемонструвати «культурну Європу» та створити ілюзію «причетності» до Райху. Отримані враження мали стати матеріалом для їхньої подальшої пропагандистської роботи на окупованих територіях України [4, с. 41–42; 2, арк. 39].

Мета цього етапу була подвійною. По-перше, він мав закріпити лояльність слухачів, створити ілюзію рівності з німцями та відчуття спільної справи. По-друге, саме з «вільного табору» їх відправляли на окуповані території для виконання пропагандистських завдань. Таким чином, перебування у «вільному таборі» було також інструментом (або ж формою) психологічної інтеграції, який мав підготувати майбутніх агітаторів до роботи серед населення, переконуючи їх у тому, що вони є частиною «великого проекту». Саме звідси слухачів відправляли на окуповані території для виконання пропагандистських завдань.

Важливо зауважити, що перебування (навчання) в школі Вустрау не завжди означало беззаперечну ідеологічну згоду. Для певної частини слухачів це було свідоме прийняття колаборації з окупаційною владою, для інших це була вимушена стратегія виживання в умовах полону чи страху перед репресіями. Саме ця амбівалентність вибору робить аналіз персонального складу особливо важливим: він дозволяє побачити, як загальна система підготовки трансформувалася у конкретні життєві траєкторії, де колаборація та виживання перепліталися й набували індивідуальних форм.

У 2020 році на колишній території табору, під наглядом Бранденбурзького земельного управління охорони пам'яток було проведено археологічні дослідження, що дозволили відновити матеріальні сліди цього специфічного простору. Зараз на цій території розташовані житлові будинки та садові насадження, тому розкопки були дещо обмежені. Разом з тим, знахідки доволі цікаві. Так, на місці одного з бараків («F») виявлено численні залишки медичних контейнерів, що підтверджує існування лікарської установи, яка, на думку археологів, ймовірно, обслуговувала навіть мешканців навколишнього селища. В іншій частині дослідники натрапили на уламки шкільних дошок із лінійками для письма й лічби. Було зафіксовано також металевий гудзик від совєтської військової форми, вмурований у фундамент бараку. Авторами дослідження він розглядається як знак прихованої опозиційності ув'язнених, особливо якщо врахувати їхні подальші дії у русі спротиву [16]. Це можна трактувати й так, а можна, застосувавши лезо Оккама, пошукати простіших пояснень.

Слухачі та викладачі школи у Вустрау походили з різних регіонів України та інших окупованих територій, адже контингент формувався передусім за освітнім рівнем та інтелектуальними здібностями. Біографічні відомості про цих

людей засвідчують значну соціальну, професійну та культурну різноманітність середовища, що дозволяє простежити як спільні риси їхнього життєвого досвіду, так і індивідуальні траєкторії, зумовлені війною та окупаційною політикою. Інженери, військові, діячі культури, службовці опинялися в одному просторі та шукали власні моделі поведінки в умовах полону й ідеологічного тиску.

Список штатного персоналу шкіл, складений у спеціальному закритому виданні ще 1952 року, був оприлюднений та уточнений у виданнях початку 2000-х [8]. Начальником навчальних таборів у Вустрау, Цитенхорсті та Вутзеці був оберштурмбанфюрер **Френцель-Корганіані** Вольдемар Олександрович, фольксдойче [2, арк. 10]. За деякими версіями, друга частина його прізвища може свідчити про грузинське або вірменське походження. На вигляд середнього зросту, огрядної статури, з руським волоссям. Українську групу з 1942 до початку 1943 року очолював Георгій Костянтинович **Камінський**, пізніше старший викладач українсько-російського блоку, хоча де-факто не викладав, а завідував відправкою пропагандистів до місць виконання завдань [2, арк. 11]. До війни мешкав у Сербії.

Заступником Г. Камінського по українському блоку та завідувачем навчальної частини був Іван Митрофанович (або Онуфрійович) **Гориславець**, у довоєнний час викладач (можливо доцент або професор) Дніпропетровського гірничого інституту, віком 38–40 років [2, арк. 47]. За свідченнями джерел, він був трохи нижчий за середній зріст і носив невелику бороду. Водночас питання його довоєнного місця роботи потребує уточнення: можна припустити, що він міг бути пов'язаний не лише з Гірничим інститутом, а й із іншими освітніми установами, оскільки викладачі суспільних дисциплін у той період нерідко залучалися до викладання в різних закладах або тимчасово прикріплювалися до певних установ.

Одним з викладачів української мови був Володимир-Тарас **Жила** (1919–2005), професор, літературознавець, публіцист, доктор УВУ. Член Національної спілки письменників України (в наш час). У 1943–1944 рр. також працював редактором українського перекладацького відділу «Вінети» [10, арк. 28]. Колишніми слухачами школи на допитах в НКВД В. Жила характеризувався як «ярий націоналіст», що проводив агітацію за вступ до «української націоналістичної організації» [2, арк. 17]. Протягом 1943–1945 рр. в Німеччині видавав журнал «Вояцька слава». У 1945 році вступив до лав Української національної армії П. Шандрука.

У повоєнний час В. Жила здійснював активну наукову діяльність в НТШ та громадсько-політичну діяльність в структурах уряду УНР в екзилі, опікуючись справами культури і науки [12, арк. 3 і далі].

Короткий час викладачем української мови був Семен Мітрофанович **Старів** (1915 або 1916–1998), літературні псевдоніми **Мирон Долог** та **S. Starko**; у документах НКВД фігурує як Старов; у повоєнний час професор-славіст. Народився на Черкащині, де й пережив Голодомор, який згодом описав у книзі спогадів «Страта голодом» (*Execution by Hunger: The Hidden Holocaust*, 1985)³ [7]. Ці спогади він видав за кордоном, аби не накликати біди на родичів, що залишилися в Україні [15]. До війни закінчив Київський педагогічний інститут, за фахом учитель історії. Викладав у таборі один навчальний рік (серпень 1942 – травень 1943), після чого був викликаний до Берліна у розпорядження Міністерства пропаганди [2, арк. 28]. Його батько, в часи Української Революції воював на боці УНР та загинув у 1919 році, коли Семен був немовлям. Під час радянсько-фінської війни С. Старів служив у складі 44-ї піхотної дивізії Червоної армії на Ухтинському фронті. По війні, врятувавшись від пазурів «СМЕРШ», мешкав у Франкфурті-на-Майні, де активно працював у середовищі української еміграційної преси до 1949 року, коли емігрував до США. У 1952–1955 роках жив у Лос-Анджелесі, працював викладачем мов у Добровільному навчальному підрозділі резерву морської піхоти, а 1954 року отримав громадянство США. Від 1955 року мешкав у Монтерей, Каліфорнія, викладав українську мову в Army Language School (м. Пресідіо). Окрім спогадів про Голодомор, професор славістики Семен Старів залишив дослідження з історії Київської Русі, християнства в Україні, української національної ідентичності, політичної еміграції, радянської політики. Архів Семена Старіва: рукописи, кореспонденція, нотатки, навчальні матеріали та друківані видання українською, російською, англійською, фінською та німецькою мовами, нині зберігається в Стенфорді, у Гуверовському інституті, США⁴ (звідки й ці відомості).

Взагалі, у школі Вустрау з боку викладачів українського блоку здійснювалася доволі активна націоналістична пропаганда. Вище вже згадувався Володимир Жила, який агітував слухачів до

вступу в УПА. Окрім нього, у протоколі допиту колишнього слухача С. Шевченка міститься згадка про викладача Рознатовського, якого водночас характеризують і як «руського емігранта», і як «українця». За цими свідченнями, у 1943 р. його навіть було заарештовано німцями за українську націоналістичну пропаганду, проте згодом звільнено [2, арк. 28]. У повсякденному спілкуванні послуговувався виключно українською мовою із виразною західноукраїнською вимовою; окремо зазначено мовну особливість: він не вимовляв звук «р». За словами допитуваного, у 1943 р. Рознатовський був заарештований німецькою владою за український націоналізм, але був звільнений і виїхав у Дрезден [2, арк. 28].

Ідентифікація цієї особи залишається проблематичною, оскільки в джерелі подано лише прізвище. Водночас у матеріалах української повоєнної еміграції фіксується особа з таким самим прізвищем: це Микола Рознатовський, член СГД – «Союзу гетьманців-державників». Ця організація об'єднувала прихильників гетьманського руху, що сформувався навколо постаті Павла Скоропадського та продовжував існувати в еміграції після Другої світової війни. З огляду на збіг прізвища, часу діяльності та належність до політично активного еміграційного середовища, обережно можна припустити, що згаданий у протоколі викладач школи Вустрау і діяч гетьманського руху є однією особою. На жаль, відсутність у джерелі точних біографічних даних (повного імені, року народження чи місця походження) не дозволяє остаточно підтвердити таку ідентифікацію. Відтак, на теперішньому етапі дослідження це припущення потребує подальшої перевірки за допомогою інших джерел.

За згадками С. Шевченка, одного зі слухачів школи Вустрау, викладачем української мови там був Микола Нога, народжений 1916 року. У 1943 році він був направлений до Київської області, де мав виконувати пропагандистську роботу. Подальша його доля для цього свідка залишилася невідомою [2, арк. 29]. Водночас, у документах про діяльність Української повстанської армії згадується Микола Нога, командир сотні УПА-Захід. Його підрозділ діяв на території Галичини у середині 1940-х років. Відомо, що у лютому 1949 року він загинув у криївці біля села Голгочі на Тернопільщині під час бою з військами МВС⁵.

³ На жаль, Енциклопедія Українознавства (В. Кубійовича) його не знає.

⁴ Опис архіву: https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/c8kh0rm4_aspace_717e9c88f20456e6d71932420ec8cc57

⁵ Сила пам'яті (блог). https://upa75ua.blogspot.com/2021_02_21_archive.html (дата звернення 12/03/2026). Також тут: УІНП: сайт (старий сайт) <http://old.uinp.gov.ua/historyday/27-lyutogo> (дата звернення 12/03/2026)

Чи йдеться про одну й ту саму людину, достеменно невідомо. Однак збіг імені, року народження та загальної життєвої траєкторії (освітня діяльність у Вустрау, пропаганда на Київщині, а згодом командування сотнею УПА-Захід) дозволяє обережно припустити, що викладач і сотник усе ж могли бути однією особою. Попри відсутність прямих документальних підтверджень, наявні свідчення та архівні згадки утворюють логічний ланцюг, який вартий подальшого дослідження.

За документами, що збереглися, місячне утримання викладачів у таборі Вустрау становило 350 райхсмарок⁶ і більше. Такий рівень оплати, в середньому, відповідав стандартам Міністерства народної освіти та пропаганди й поширювався на всі освітньо-пропагандистські структури. Наприклад, таку суму отримував Георгій Нікулін, колишній майор Красної Армії, який у 1942–1943 рр. що служив комендантом «українського блоку» та помічником старшого викладача в особливому таборі «Утрата» [11, арк. 1].

Соціальний профіль слухачів і викладачів охоплював різні соціальні прошарки, що дозволяє простежити різні моделі адаптації та виживання в таборових умовах. Являють інтерес спогади Петра **Кізка** (1913–1976), українського еміграційного поета і письменника, харків'янина за походженням, що певний час перебував слухачем у таборі Вустрау [4]. До табору він потрапив після дворічного перебування у німецькому полоні, куди потрапив добровільно. Після здачі в полон П. Кізко перебував у «шталагу 358», поблизу Житомира [4, с. 58]. Згодом його перевели до табору в м. Кельці, звідки він був звільнений і направлений до Вустрау. Важливу роль у цьому відіграли клопотання берлінських українців, які добре знали П. Кізку як письменника і домагалися його звільнення з табору військовополонених.

Як згадував сам П. Кізко, погодитися на навчання у Вустрау його спонукало прагнення вирватися з українських умов перебування у шталагу. Водночас, він намагався уникнути можливого потрапляння до рук радянської влади, оскільки фронт на той час швидко наближався. При цьому П. Кізко не виявляв активного бажання брати участь у пропагандистській діяльності на радянській території, для якої, власне, й готували слухачів школи. Однак, у ході розмов із представниками таборової адміністрації його, у доволі м'якій формі, переконали залишитися для навчання. Додатковим чинником було й те, що

⁶ У берлінській «Вінеті» це була нижня межа середнього рівня. Для порівняння: середня зарплата в Берліні становила 400-450 марок.

умови перебування у Вустрау істотно відрізнялися від тих, які панували в таборах військовополонених: слухачі мали значно кращі побутові умови, регулярне харчування та можливість систематичних занять [4, с. 60].

По війні П. Кізко перебував у таборі переміщених осіб у Гайденаві (північна Німеччина, поблизу Гамбурга). У таборах активно діяли советські агенти, які намагалися вербувати людей або домагалися їхньої репатріації до СРСР. Побоюючись примусової видачі, Кізко був змушений записатися в таборових реєстрах як уродженець Західної України, хоча походив з Харківщини [4, с. 59]. Наприкінці 1940-х рр. П. Кізко активно долучився до українського громадського та видавничого життя в еміграції. У Мюнхені він зблизився з середовищем Спілки української молоді (СУМ), де був обраний до Центрального комітету організації і певний час редагував її журнал «Авангард». Згодом співпрацював із низкою українських періодичних видань у повоєнній Німеччині, [4, с. 61]. У наступні десятиліття П. Кізко залишався активним учасником українського публіцистичного та літературного життя в діаспорі та більше 20 років співпрацював із тижневиком «Шлях Перемоги» [6]. Помер П. Кізко 28 лютого 1976 р. у Мюнхені, де й похований [6].

Саме у спогадах П. Кізку міститься інформація про перебування у таборі Вустрау **Яра Славутича**, **Олекси Воропая**, **Михайла Ситника**, **Петра Карпенка-Криниці** [4, с. 60]. Мемуарист лише коротко згадує про цих осіб, не подаючи розгорнутих характеристик. Водночас показово, що певна частина слухачів школи у Вустрау згодом стала помітними діячами українського культурного та інтелектуального життя в еміграції, що дозволяє розглядати це середовище, разом із спецвідділом «Вінета» Східного відділу Імперського Міністерства пропаганди як один із осередків формування повоєнної української діаспорної культури [13; 14].

Про перебування Олекси Воропая в таборі відомо, зокрема, саме зі спогадів П. Кізку [4, с. 61]. Між тим, в інших біографічних довідках лише зазначається, що в роки Другої світової війни він перебував у Німеччині, без уточнення конкретного місця. У цьому сенсі свідчення Кізку становлять важливе уточнення до біографії Воропая і дозволяють пов'язати О. Воропая із середовищем слухачів школи Вустрау. Цікавим є й те, що перша відома публікація О. Воропая з'явилася у 1944 р. в журналі «Дозвілля». На той час видання редагував Свирид Довгаль, що служив редактором спеціального пропагандистського відділу «Вінета»

[13, с. 45]. Журнал поширювався серед українських оstarбайтерів і військовополонених. Існують твердження, що «Дозвіллю» нібито вдалося уникнути політичної тематики, однак це потребує застереження. В умовах нацистської Німеччини, як і в будь-якій тоталітарній державі, функціонувала система цензури, тому відсутність виразної політичної проблематики в подібних виданнях значною мірою визначалася саме цензурними вимогами. Поява публікації О. Воропая в цьому журналі свідчить про його включення до українського культурного середовища, що існувало в Німеччині в останній період війни.

Петро **Карпенко–Криниця** (1917–2003), справжнє ім'я Петро **Горбань**, за спогадами П. Кізко, перебував у таборі Вустрау, принаймні, в 1944 році, хоча у біографічних довідках ніяких згадок про Вустрау нема⁷. Родом з Чернігівщини; закінчив історичний та мовно-літературний факультети Учителського інституту в Києві. Під час війни долучився до національно-визвольного руху, публікувався у тижневику «Краківські вісті». Із наближенням фронту в якості оstarбайтера переїхав до Німеччини; згодом зустрічався його як слухача школи Вустрау. По війні, на хвилі сплеску загальної політичної активності, як і багато інших, друкувався, писав, щось редагував, але коли хвиля зійшла, на початку 1950-х переїхав до США. Там працював «на автозаводах Детройту, фабриках Лос-Анджелесу, в бруклінських доках і на плантаціях Каліфорнії» [3, с. 95]. Декілька разів намагався вирватися із цього пекла вічної тяжкої праці, отримавши ступінь з бібліотекознавства, але дарма. У вересні 1965 року після спроби самогубства потрапив до психлікарні де й завершив свої дні у 2003 році, настільки забутий усіма, що повідомлення про його смерть з'явилося вже у 1968 році. Здається, доля Карпенка-Криниці одна з найдраматичніших з усіх відомих осіб із табору Вустрау. Навіть його архіви й дотепер, через майже чверть століття після його смерті, залишаються «unprocessed» (нерозібраними, несистематизованими) у НТШ в Нью-Йорку⁸.

Сьому і, як виявилось, останню свою книгу Петро Карпенко супроводив сумною присвятою Михайлу **Ситнику** (1920–1959): «Світлої пам'яті визначному поетові і другу спільної долі» [3, присвята]. Вірогідно, початок дружби двох

⁷ Звичайна історія. Це також одна із стратегій виживання. У повоєнні роки визнання будь-яких зв'язків із нацистською державою чи із його структурами було небезпечним з усіх боків.

⁸ Petro Karpenko-Krynitsia papers. Shevchenko Scientific Society Archives (New York). URL: <https://shevchenko.org/wp-content/uploads/2024/07/130-1.pdf> Дата звернення: 15/03/2026.

поетів був пов'язаний із Київським педагогічним інститутом, де обидва навчалися. У 1941 році М. Ситник долучився до національно-визвольного руху та разом із Оленою Телігою редагував часопис «Літаври», газету «Українська думка», входив до складу редколегії «Українського слова» (Житомир–Київ, 1941). У 1943 році емігрував до Німеччини, а у 1944, за твердженнями П. Кізко, вже перебував у таборі Вустрау. На початку 1950-х емігрував до США. У 1959 році був вбитий у бійці в м. Чикаго [9, с. 398]. Є припущення, що до цього долучилося КГБ, утім, жодних підтверджень нема.

Еміграція рятувала від пазурів советських спецслужб, але не від фатальних випадковостей і нещасних доль у новому післявоєнному світі, де на багатьох чекали виснажлива праця і самотність. Історії Петра Карпенка–Криниці та Михайла Ситника показують, що втеча від репресій не означала втечі від життєвих трагедій.

Серед слухачів школи у Вустрау були вихідці із різних соціальних прошарків і далеко не тільки високої освіти чи із здібностями до активної пропагандистської діяльності. Так, уродженець Кривого Рогу Микола Безверхий до війни працював фельдшером на руднику; його земляк Микола Варава був майором медичної служби й потрапив до школи після поранення, а дніпропетровець Борис Орлов походив із родини священника та, ймовірно, був потрапив до школи вже будучи оstarбайтером. Їхня повоєнна доля була типовою для тих, хто повернувся до СРСР: усі троє були розшукувані органами радянської держбезпеки та піддані репресіям, що контрастує з траєкторіями більш освічених слухачів, які обирали шлях еміграції й уникали переслідувань [2, арк. 14–16].

Відчуття і усвідомлення неминучого краху нацистського Райху дедалі сильніше тиснуло на свідомість слухачів, викладачів і працівників школи, змушуючи їх замислюватися над власною долею. У 1944 році, коли воєнно-політична ситуація ставала все більш загрозливою, кілька таборян наважилися на втечу до нейтральної Швейцарії [2, арк. 14]. Серед утікачів був начальник медичної частини школи, випускник Ленінградської медичної академії Генадій Крупович; його земляк, колишній волейболіст Павел Іванов та також Костянтин Семенов (1918–?), про якого відомо вкрай мало. Якщо це не був таємний перехід кордону, можна припустити, що вони володіли документами, які відкривали шлях до такої подорожі. Вибір напрямку втечі визначав і їхню подальшу долю: у нейтральній країні вона могла скластися значно сприятливіше, ніж у тих, хто залишився.

У лютому–березні 1945 року, у два етапи, табір було евакуйовано на північ Німеччини, у район м. Пюнсдорф, який 5 травня того ж року зайняли британські війська [2, арк. 19]. Це створило короткочасне вікно можливостей: колишні «табірники» закріпитися у західній зоні або скористатися можливістю еміграції до Британії. Такою можливістю через англійського коменданта скористалися щонайменше п'ятеро слухачів, за іншими даними – до 10 осіб, частина з яких уродженці Москви, Горького (Нижній Новгород), Іваново [2, арк. 20зв]. Ініціатором та організатором акції виступив викладач і один із керівників українського блоку **Віктор Тимофійович Приступа** [2, арк. 12], уродженець Гадяча, воєнний інженер 3-го рангу, капітан. Служив на Балтійському флоті у будівельному батальйоні та потрапив у полон поблизу Таллінна⁹. Документи підтверджують його перебування в таборах для військовополонених, зокрема й у таборі Вустрау¹⁰. Ці випадки ілюструють спектр стратегій, від свідомої колаборації до уникнення репатріації й пошуку шляхів еміграції, що відображає багатоваріантність індивідуальних рішень у межах одного середовища.

Біографічні мікроепізоди з історії табору дозволяють побачити Вустрау як специфічний соціальний простір повсякденних практик та індивідуальних стратегій адаптації. Умови перебування в таборі залишали деяким його мешканцям певний простір індивідуальної маневреності. Показовим у цьому сенсі є випадок завідувача речовим складом Сергія Микитовича Сивкова, уродженця Москви. До війни він працював масажистом у лазні та, за власними словами, був добре знайомий із акторкою Л. Орловою. У 1944 р. С. Сивков одружився з німкенєю і виїхав до Берліна [2, арк. 15]. З позицій історії повсякдення подібний епізод можна інтерпретувати як прояв індивідуальної *agency* мешканців табору, які намагалися використовувати наявні соціальні можливості для зміни власного становища. Шлюб у цьому випадку виступав не стільки приватною подією, скільки специфічною соціальною практикою, адаптаційною стратегією (хоча сам персонаж навряд чи знав про це).

В умовах воєнної невизначеності інтерновані використовували доступні соціальні ресурси: службові позиції, особисті контакти чи шлюбні зв'язки, як інструменти адаптації та власного

⁹ Цікаво, що у слідчій справі вказано стару назву міста – Ревель.

¹⁰ <https://surl.li/ncbkrr> та <https://lnk.ua/JQQsk19Fu>. Посилання на бази «ОБД – Меморіал» замінені на короткі. На жаль, у нас поки нема аналогів, тому доводиться користуватися цими. Маловірогідно що в таборі могло бути два однакових Віктора Приступи, капітан-інженери.

убезпечення. У подібних випадках взаємодія з соціальним середовищем Райху набувала радше інструментального характеру, ніж свідчила про ідеологічну інтеграцію таборян до нацистського проекту. Поряд із системою контролю та регламентації в таборі існував обмежений, але реальний простір індивідуальної маневреності, у межах якого окремі особи могли вибудовувати альтернативні життєві траєкторії та стратегії самозбереження. У просопографічній перспективі, повна реалізація якої у цій статті ускладнена, подібні біографічні деталі виступають важливими індикаторами соціальної динаміки табірної середовища, оскільки дозволяють простежити не лише формальні статуси та функції інтернованих, але й їхні повсякденні практики адаптації, мережі контактів і способи використання наявних можливостей у специфічних умовах воєнного часу.

Висновки. Проведене дослідження дозволило частково реконструювати персональний склад школи пропагандистів у таборі Вустрау, ідентифікувати низку її слухачів і викладачів та уточнити окремі факти їхніх біографій. Використання історико-біографічного підходу у поєднанні з елементами просопографічного аналізу дало змогу відтворити індивідуальні життєві траєкторії учасників цієї інституції та окреслити спільні соціальні, культурні й професійні характеристики середовища, з якого вони походили.

Розгляд школи як специфічного соціального середовища військовополонених показує, що участь у її діяльності не зводилася виключно до ідеологічної мотивації. Для частини полонених вона була способом покращити умови перебування чи уникнути фізичного знищення, а також можливістю легалізації в умовах нацистського режиму. Біографічний матеріал засвідчує: колаборація нерідко постала як форма виживання, а межа між лояльністю та адаптацією залишалася розмитою. Випадки індивідуальної суб'єктності варіювалися від успішних втеч до нейтральних країн до шлюбів із місцевим населенням та спроб переходу під захист союзників.

Порівняльний аналіз повоєнних життєвих траєкторій показує, що досвід перебування у таборі середовищі та участі в діяльності школи не визначав однозначно подальшу долю її учасників. Серед них були як маловідомі особи, чії біографії залишилися непомітними, так і постаті, що згодом стали діячами української політичної еміграції, культурного та інтелектуального життя. Інші ж були репресовані радянськими органами безпеки після повернення до СРСР. Така

різноспрямованість доль демонструє складність і неоднозначність індивідуального досвіду учасників таборового середовища.

Середовище Вустрау (разом із іншими інституціями, наприклад спецвідділом «Вінета») відіграло роль своєрідного «транзитного вузла», де формувалися мережі контактів майбутньої української інтелектуальної та політичної еміграції. Таким чином, дослідження персонального складу

школи пропагандистів у Вустрау поглиблює розуміння соціальних механізмів функціонування системи військового полону та пропагандистських інституцій нацистської Німеччини й відкриває можливості для подальшого аналізу індивідуальних стратегій поведінки військовополонених, уточнення меж між явищем колаборації, вимушеної адаптації та прагматичних стратегій виживання у специфічних умовах війни.

Список літератури:

1. Богунов С. Советские военнопленные и пропагандистская деятельность Имперского министерства по делам оккупированных Восточных областей. *Військовий полон та інтернування 1939–1956. Погляд через 60 років*. Матер. міжнар. наук. конфер. 2–4 червня 2006 р. Київ, 2006. С. 96–104.
2. Архів Управління СБУ в Дніпропетровській області (АУСБУДО). Літерна справа «Матеріали по вустравской школе агентов–пропагандистов». 1949–1954 рр. 95 арк.
3. Карпенко–Криниця П. Індійські баляди. Нью Йорк, 1968. 95 с.
4. Кізко П. Мої спогади. *Авангард. Журнал української молоді*. Bruxelles, 1980. Ч.1 (150) Січень – лютий. С. 56–63.
5. Погорелов А. Залучення нацистською окупаційною владою агітаторів та їх використання в усній і кінофотопропаганді (1942–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2019. №5. С. 36–58. <https://doi.org/10.15407/uhj2019.05.036>
6. Сич О. Невтомний борець. *Український погляд*. 26-06-2013. Передрук із видання «Шлях перемоги» 14.03.1976 р. URL: <https://ukrpohliad.org/national-memory/nevtomny-j-borets.html> Дата звернення 14/03/2026 р.
7. Старів С. М. Страта голодом: спогади. Пер. з англ Р. Доценко. Київ, 1997. 250 с.; *Також*: Страта голодом : пер. з англ. Київ, Просвіта, 2002. 272 с.
8. Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны: Сб. док. / Арх. ГУ СБУ в АР Крым; Сост.: А. Валякин и др. Симферополь, 2011. 658 с.
9. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобліографічні відомості / Упор. Віра Просалова. Донецьк, 2012. 480 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОУ), Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 123. 322 арк.
11. ЦДАВОУ. Ф. 3676, Оп. 4. Спр. 361. 1 арк.
12. ЦДАВОУ. Ф. 5235, Оп. 1. Спр. 1264. 115 арк.
13. Яшин В. Українські націоналісти у спецвідділі «Вінета». Науковий вісник Ужгор. нац. ун-ту. Серія «Історія». 2023, Вип. 2(49). С. 28–38. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(49\).2023.290303](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(49).2023.290303);
14. Яшин В. У лещатах тоталітаризму. КОНСЕНСУС. Суми, 2024. Вип. 2. С. 112–136. DOI:10.31110/consensus/2024-02/112-136;
15. Miron Dolot. Execution by Hunger: The Hidden Holocaust. New York : W.W. Norton & Company, 1985. 231 р.
16. Freie Universität Berlin. Ausgrabungen im «Schulungslager Wustrau». Abteilung Vorderasiatische Archäologie. 2020. URL: https://www.geschkult.fu-berlin.de/en/e/vaa/forschung/projekte_abgeschlossen/Ausgrabungen-im-_Schulungslager-Wustrau_/index.html Дата звернення: 15.02.2026.
17. Hessari, M., Bernbeck, R., and Pollock, S. *Archaeology of Modernity: The Nazi Indoctrination Camp at Wustrau, Brandenburg*. Journal of Contemporary Archaeology, 2022.
18. Kallis, Aristotle. *Nazi Propaganda and the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Yashyn V.O. BETWEEN COLLABORATION AND SURVIVAL IN UNFREEDOM: THE PROPAGANDISTS' SCHOOL AT WUSTRAU CAMP

The article offers a comprehensive study of the propaganda school in the Wustrau camp, which operated during World War II as a special training center for Soviet prisoners of war and so-called “Eastern workers.” The author investigates the social composition, biographical profiles, and behavioral models of the participants, with particular emphasis on Ukrainians, especially those from Kryvyi Rih and the Dnipropetrovsk region. Drawing upon declassified NKVD documents, memoirs, and other sources, the research combines a historical-biographical approach with elements of prosopographical analysis, enabling the reconstruction of

both individual life trajectories and shared social characteristics of the school's students and instructors. The article examines the relationship between collaboration and survival strategies, stressing that participation in the training process did not necessarily imply ideological solidarity with the Nazi regime. Instead, it often represented pragmatic forms of adaptation to captivity, aimed at avoiding physical exhaustion and improving living conditions. The study highlights that formal loyalty could coexist with survival-oriented practices, while the camp itself functioned not only as a tool of ideological indoctrination but also as a specific social micro-system. Another important dimension is the comparative analysis of postwar life paths of the school's participants, ranging from little-known individuals to prominent figures in Ukrainian political emigration and cultural life. Special attention is devoted to Oleksa Voropay, Yar Slavutych, and Volodymyr Zhyla, who played significant roles in shaping Ukrainian European emigration and intellectual discourse after the war. Voropay as an ethnographer and cultural activist, Slavutych as a poet and literary scholar, and Zhyla as a participant in intellectual debates illustrate diverse models of integration into Western society while preserving Ukrainian identity. By addressing these aspects, the article fills a historiographical gap, providing a nuanced understanding of the social profile and behavioral strategies of prisoners of war in Wustrau, and clarifies the mechanisms of Nazi propaganda institutions within the broader framework of twentieth-century totalitarian practices and world history, where the Ukrainian experience emerges as part of a global process.

Keywords: *Hidden Fates, Wustrau, prisoners of war, propaganda, unfreedom, collaboration, survival strategies, prosopography, World War II, world history, Oleksa Voropay, Volodymyr Zhyla, Yar Slavutych, Mykola Noha, Ukrainian European emigration.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026